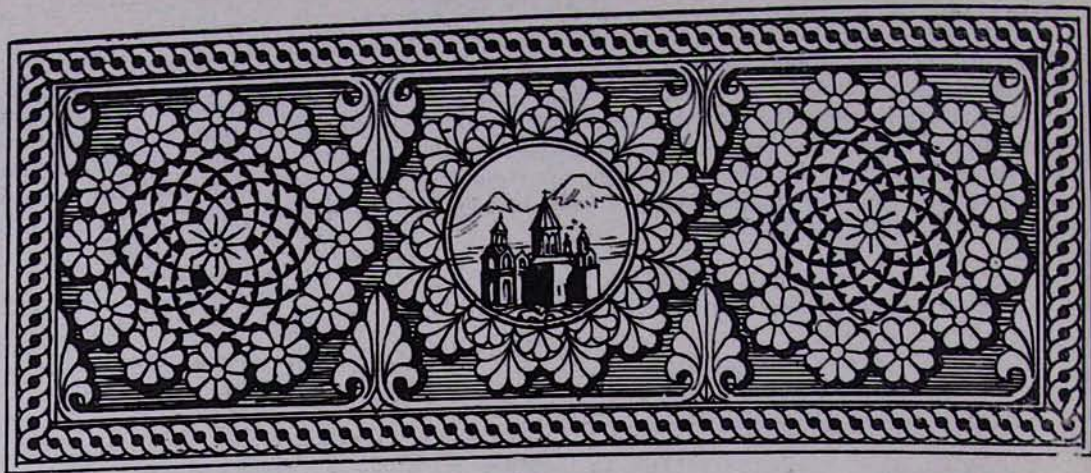

ՊՐՈՖ. ԱՌԱՔԵԼ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՐԽՈՒՒԱՐՅԱՆ (Միաբան Մայր Աթոռի, 1836—1906)

Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը, աշխարհական անունով Գևորգ, ծնվել է 1832 թվականին Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի գավառի Խանաձախ գյուղում։ Գյուղում դպրոց չի եղել։ Հայրը նրան տալիս է մի դերձակի, որի մոտ նա սովորում է այդ արհեստը և գրաճանաչություն։

Երեսուն տարեկան հասակում ուխտի է գնում Երուսաղեմ։ 1862 թվականից մինչև 1868 թվականը սովորում է Երուսաղեմի հայոց վանքի Ժառանգավորաց վարժարանում և 1869 թվականին սարկավագ է ձեռնադրվում և մի տարի հետո էլ՝ վարդապետ, Եսայի պատրիարքի ձեռքով։

1880 թվականին մտել է Մայր Աթոռի միաբանության շարքերը։ Այնուհետև ուսուցչական, թեմական, վանական բեղում գործունեություն է ունեցել Շուշիում, Սադիանի վանքում, Ծամախում, Ալեքսանդրապոլում։

1894 թվականին եպիսկոպոս է ձեռնադրվել և նշանակվել լուսարարապետ Մայր տաճարի ու Սինոդի անդամ։

Տ. Մակար եպիսկոպոսն «անձամբ շրջել է շատ գավառներ, ժողովել հայկական կյանքի հնություն հիշատակարաններ, որոնցից մի մասը հրատարակել է լուր «Աղուանից երկրի պատմություն» և «Արցախ» զրբերի մեջ» («Արարատ», 1906, էջ 117)։

Տ. Մակար եպիսկոպոսը վախճանվել է 1906 թվականի փետրվարի 6-ին և թաղվել է ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատանը։

Մակար եպիսկոպոսը Էջմիածնում իրեն նվիրում է գրական աշխատանքի։ Նա թողել է մի շարք գրական գործեր՝ գեղարվեստական և պատմա-գիտական և կրոնական ուղղությամբ։ Գրական մի քանի աշխատանք կրում են հեղինակի «ուստա Գևորգ Բարխուդարյան» անունը, որովհետև աշխարհական անունը եղել է Գևորգ, իսկ մյուս գործերը շարադրել է հոգևորականի կոչումն ընդունելուց հետո, երբ կրել է Մակար կրոնական անունը։ Գրական աշխատանքն սկսել է 1875 թվականից։

Նրա գրչին պատկանում են հետևյալ գրական վաստակները՝

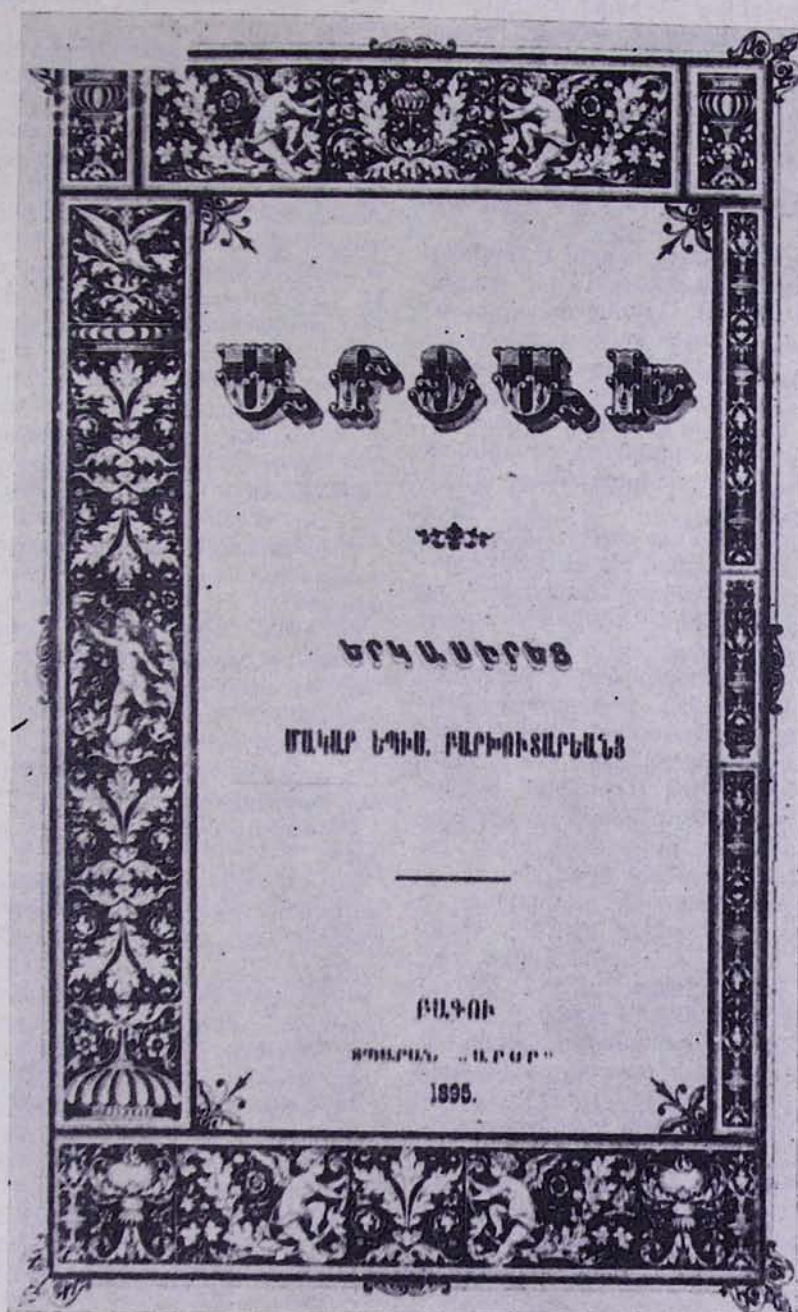
«Միրզա և Աննա» (Զմյունհա, 1876), «Պըլը Պուդի» (Թիֆլիս, 1883), «Չրագլ տարին կտարի» (Շուշի, 1883, ուստա Գևորգ Բարխուդարյան անունով), «Չնաշխարհիկ տղա» (Շուշի, 1886), «Հնադատություն քննադատությանց» (Տիֆլիս, 1888), «Աղուանից երկիր և դրացիք» (Թիֆլիս, 1893), «Արցախ» (Բաքու, 1895), «Չորանն ու նշանածը» (Թիֆլիս, 1896, ուստա Գևորգ Բարխուդարյան անունով),

«Բարոյական առածներ» (Թիֆլիս, 1896), «Պատմություն Աղուանից» (Բատոր Ա, Բ, Թիֆլիս, 1902—1907):

Հեղինակի «Միրզա և Աննա», «Արագը տարին կտարի», «Չորանն ու նշանածը» Ղարաբաղի բարբառով գրված գեղարվեստական գործեր են: Հեղինակը պայքարում է ամուսնության հին ավանդույթի դեմ, որի համաձայն ծնողներն են ընտրում հարսնա-

ցուն և արգելք հանդիսանում փոխադարձ սիրո վրա կառուցած ամուսնության:

Ուշագրավ են Բարխուդարյանի պատմական աշխատությունները, որոնցից առաջինը կրում է «Պատմություն Աղուանից» վերնագիրը: Պատմական այս աշխատությունը բաղկացած է երկու հատորից: Առաջին հատորը լույս է տեսել 1902 թվականին Վաղարշապատում և տպագրվել է Մայր Աթո-

ոյ տպարանում: Գիրքը բաղկացած է 57 գլխից և պարունակում է 218 էջ: Գրքի վերջում տրված է հատուկ անունների ցանկ: Գրքի ներածականում նկարագրում են Աղ-Վանից երկրի աշխարհագրական տեղանքը՝ արևելքից, հյուսիսից, հարթանդի երկարաձիգ գետը, հյուսիսից՝ Դարբանդի երկարաձիգ գետը, Արաքսից մինչև Արաքս գետի ակունքները, արևմուտքից՝ Արաքս գետը և Ջորա-րը, իսկ հարավից՝ Արցախի լեռները և Հազարի գետը (Հաքարի) մինչև Երասխին միանալը:

Այս երկիրը հայերն անվանել են Աղ-վանք, Աշխարհ Առանա, վրացիները՝ Ռա-նի, զենդերը՝ Ալերիան (առ երի Հայոց), պարսիկները՝ Առան-շահ, արաբները՝ Ռա-նի, թաթարները՝ Առանի, եվրոպացիները՝ Ալբանիա:

Աղվանքի բնակիչները, գրում է հեղինակը, բազմաթիվ են և խոսում են «ալլա-զան բարբառներով»: Այդտեղ բնակվել են գարդմանցիք, խաչյանք կամ խաչենյանք, ուտեացիները, ծավդեացիները, գարգարա-ցիները, աղվանները, շակերը կամ աղերը (շակք կամ սագք), կազերը (կազք), մազքուրները, հեծմատակները, բաղասա-կանները, խազիրները, սևորդիները, հրեա-ներ և պարսիկներ:

Աղվանից երկրում կա երկու գարդման գավառ և երկու գարդման բերդ: Մեկը գտնվում է Արցախում, մյուսը՝ Ծամախում, որ կոչվում է Գիրդիման-Գարդման: Գարդ-մանցիների իշխանները կոչվել են առան-շահիկ կամ եռանշահիկ: Հայ և աղվանից մատենագիրները իրենց աշխատություննե-րում գործածել են Գարդման անունը ա-ռանց տարբերելու Արցախի Գարդմանը Ծամախու Գարդմանից: Այնուհետև բացա-տրվում է հիշյալ ցեղերի ծագումը՝ հիմնվե-լով մատենագրական տվյալների վրա, ու անցնում բուն պատմական նյութին:

Առաջին գլխում հատորը բաժանված է շրջանների: Առաջին շրջանը կրում է «Նա-հապետական շրջան» վերնագիրը, որը բաղկացած է երեք գլխից: Առաջին գլխում նկարագրում է աղվանների տոհմային սո-վորությունները, բնակարանները, կրոնը և պաշտամունքը, ցույց է տալիս, որ հայկա-կան ծագում ունեն գարդմանցիները, խա-չենյանները, ուտիացիները և գարգարացի-ները, որոնք ունեն հայկական սովորու-թյուններ, և բնակարանները հայկական են:

Բ գլխում կանգ է առել աղվանների պատմության վրա, Ածոհակի առապելը, Կյուրոսի և Տիգրանի միացյալ ուժով կործանվում է մարերի և բաբելացի-ների իշխանությունը:

Գ գլխում նկարագրում է հայերի և պարսիկների կռիվները և աղվանների ու վրացիների մասնակցու-

թյունը Արթուրյան ճակատամարտին, որ հայերը մղում են Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ:

Երկրորդ շրջանը կոչվում է Կուսակալության շր-ջան, որ սկսվում է չորրորդ գլխից և ավարտվում վեցերորդում:

Դ գլխում. Արշակունիների ծագումը, Վաղարշակի կարգադրությունները և Առանը աղվանների կու-սակալ:

Ե գլխում. աղվանների գործերն «ըստ սովորու-թյան» օգնում են հայերին պատերազմների ժամա-նակ:

Զ գլխում. օտար պատմիչները աղվանից գործերի ու նրանց քաջության մասին: Հիմնվում է Տակիստո-սի տեղեկությունների վրա:

Երրորդ շրջանը կոչվում է «Թագավորական շր-ջան», սկսվում է 7-րդ գլխից և ավարտվում 15-ում:

Է գլխում. Աղվանից Վաչագան Ա թագավոր. ընտ-րաբունի վկայությունը աղվանից երկրի, նրանց թա-գավորի, գործի, քրմապետի մասին, նրանց բնավո-րությունը, ռազմական ուժը. բնավորությամբ պարզ են, չգիտեն հարյուրից ավելի համրել, պատերազ-մում են ձի հեծած, գործածում են նետ, վա-հան, աղավարտ գաղանների մոթյունը շինված, զինված են հայերի մամ:

Ը գլխում. Եղիշե առաքյալը Աղվանքում և նրա քարոզությունները և նահատակությունը:

Թ գլխում. աղանների արշավանքը, Արտաշեսի հաղթությունը և ամուսնությունը աղանների թագա-վորի աղջկա հետ:

Ժ գլխում. խազարների արշավանքը, Հայոց և Աղ-վանից երկրները պարսկական տիրապետության տակ:

ԺԱ գլխում. Հայոց Տրդատ թագավորը և նրա պա-տերազմները պարսիկների հետ, Ուռնայը աղվան-ների թագավոր: Քրիստոնեության տարածումը Աղ-վանքում:

ԺԲ գլխում. հոների արշավանքը, հայոց և աղվա-նից համատեղ պայքարը պարսիկների դեմ և հա-յերի հաղթությունը:

ԺԳ գլխում. Գրիգորիս կաթողիկոս և նրա քարոզու-թյունը:

ԺԴ գլխում. Սասանյանների հզորանալը, հայերի և աղվանների տկարանալը, Ջիրավի պատերազմը: պարսիկների պարտությունը: Ուռնայը թագավորի մահը:

ԺԵ գլխում. կաթողիկոսների հաջորդություններ, երկրի ծանր վիճակը, գրերի տարածումը Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով Աղվանքում և Վրաստանում:

ԺԶ գլխում. Ս. Մեսրոպի առաքելությունը:

ԺԷ գլխում. համառոտություն Կաղան Կատվացու պատմության Բ հատորի Ա գլխի: Այստեղ պատմում է Աղվանիցի ավերումը և Բաբիկի քաջությունն ու Այունիքի վերականգնումը:

ԺԸ գլխում. Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները:

ԺԹ գլխում. Արշակունի թագավորներ, Սասանյան-ների ռևակալությունը Արշակունիներին:

Ի գլխում. Պարտավ քաղաքի կառուցումը:

ԻԱ գլխում. Պերոզի զահակությունը, Գյուտ և-պիսկոպոսի նամակը Վաչե թագավորին:

ԻԲ գլուխ. Պերոզի չարությունը, վաչագան Գթագավոր: Շուքիաշի կաթողիկոսի կանոնադրությունը:

ԻԳ գլուխ. Վաղարշապատի ժողովը 491 թվականին և Քաղկեդոնի ժողովի մերժումը, վաչագանի օրով հաստատված խաղաղությունը Աղվանից երկրում:

ԻԴ գլուխ. Աթոռի փոխադրությունը Դարբանդից Պարտավ:

Չորրորդ իշխանական շրջան

ԻԵ գլուխ. Առանձաճիկ իշխաններ. վրաց, հայոց, աղվանից եկեղեցիների բաժանումը 808 թվականին վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի առաջարկով:

ԻԶ գլուխ. աղվանների ապստամբությունը պարսից դեմ: Մորիկ կայսեր նամակը պարսկական Խոսրով թագավորին «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են»: Ակնարկը վերաբերում է հայ ժողովրդին:

ԻԷ գլուխ. հունական Հերակլ կայսեր արշավանքները պարսիկների վրա:

ԻԸ գլուխ. Դարբանդից Ալագան ձգված պարսպի մասին, որ ունի 400 վերստ երկարություն. Դարբանդի անցքը կրել է զանազան անուններ՝ Դուռն Ալանաց, Դուռն երկաթեայ, Դուռն ճորայ (ժուրայ սրահակ), Դուռն Հոնաց, Կապան ճորայ, Դուռն Խազրաց, Դուռն կամ Դուռն Կասպից, Կասպան ճորայ, Դուռն դրանց (արաբերեն Բար-էլ-աբուար), Դարբանդ, Դամուր Դափու (նշո անցք):

ԻԹ գլուխ. խազարների արշավանքը, խազարները ավերում են Թիֆլիսը:

Լ գլուխ. խազարների հեռանալը Աղվանից:

ԼԱ գլուխ. արաբների արշավանքը, նրանց բաղաբակաճությունը. պատմիչները նրանց տալիս են զանազան անուններ՝ արաբ, արաբացի, հագարացի, իմայելացի, սարակիճուս, տաճիկ, մահմեդական:

ԼԲ գլուխ. Զիվանջիր սպարապետ, պարսիկների հարձակումը. Զիվանջիրի հաղթությունը:

ԼԳ գլուխ. սասանյանների անկումը, խազարների արշավանքը:

ԼԴ գլուխ. Զիվանջիր իշխանը ամիրապետի մոտ, վերջինիս պարգևատրությունը Զիվանջիրին՝ փիղ, թուխակ, ոսկեպատյան և մարգարտազարդ թուր, արքայական ծիրանի, 52 արաբական ճծույզ և մեծ Սյունիքի իշխանությունը:

ԼԵ գլուխ. Զիվանջիրի սպանությունը, Սև հունների արշավանքը:

ԼԶ գլուխ. Պարտավի ժողովը, հոներն ընդունում են հայոց և աղվանից կրոնը:

ԼԸ գլուխ. Աղվանից հասարակության նյութական և բարոյական տագնապը. Վարազ-Տրդատի և իր որդիների բանտարկությունը:

ԼԹ գլուխ. Հայոց և աղվանից եկեղեցիների անբակտիկ միության համար ժողով Պարտավ մայրաքաղաքում և միության գրություն Սիմոն կաթողիկոսին:

ԼԺ գլուխ. Պարտավը արթունախոս արաբական իշխանության Աղվանքում, խազարների արշավանքը, 768-ի ժողովը Պարտավում:

Խ գլուխ. Միհրանյան տոհմի ազգաբանության շարունակությունը, Գանձակ քաղաքի կառուցումը:

Հինգերորդ շրջան Աղվանից իշխանական ցեղերի մասին

ԽԱ գլուխ. ազգաբանություն Ծարի իշխանների: Առանձաճիկ կամ եռանձաճիկ տոհմ, ազգաբանություն Սողի իշխանաց, ազգաբանություն Հաթերքի իշխանաց, ազգաբանություն Զալալյան տոհմին, ազ-

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՂՈՒԱՆԻՑ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Ի ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԷ ԲԱՐԵՈՒՏԱՐԵԱՆՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռ Սբեդ Էջմիածնի

1902

պաբանություն Խաղբակյան տոհմի, ազգաբանություն մեծ-կողմանց կամ Կունից իշխանացն, ազգաբանություն Զրաբերդի իշխանաց, ազգաբանություն Կյուլտամի իշխանաց, Արցախի Գարդմանի իշխողներ, ազգաբանություն Կյուրիկյանց, Ոսկանապատի իշխաններ, Փառխոս և Քառս գավառների իշխողներ, Պարտավի իշխաններ, Կողթ գավառի իշխողներ, Զավեի գավառի իշխողներ:

ԽԲ գլուխ. Աղվանից Բերդերի մասին:

ԽԳ գլուխ. Աղվանից իշխանների գերեզմանությունը, նահատակություններ:

Վեցերորդ շրջան. դարձյալ թագավորական շրջան

ԽԴ գլուխ. իշխանների դարձը, երկարատև պատերազմ:

ԽԵ գլուխ. Համամ թագավորի ծագման և գործերի մասին:

ԽԶ գլուխ. Ատրմերսեն թագավոր Աղվանից, Գագիկ ինքնակոչ, Մեծ ժողով խաչեմուն:

ԽԷ գլուխ. Աղվանից Փիլիպոս կամ Փիլիպպե թագավոր, արաքացիների ամենաանաղը. Աշոտ ուղորմած թագավորի օծման առթիվ, Գուրգենը թագավոր Աղվանից արևմտյան մասի: Քրիստոնեության վերանորոգումը:

ԽԸ գլուխ. Դեմն ցեղի և ուսաց արշավանքները, Մովսես Դ թագավոր Փառիստի, Խաչենի, Դարբանդի և Ջորագետի թագավորները:

ԽԹ գլուխ. Դավիթ Ամհող և Բագրատունի Գագիկ Ա թագավոր: Պետրոս Գետադարձ կրկին հայոց կաթողիկոս, Գանձակի գրավումը:

Խ գլուխ. Բաղաս (Մեծ Սյունիքի) Սենեքերիմ թագավորի սպանությունը, Պուղա զորավարի արշավանքը:

ԽԱ գլուխ. Կյուրիկեն թագավորի վերջին գործերը՝ կառուցել է Հաղբատի և Սանահին վանքերը: Ելտուզ զորավարի արշավանքը:

ԽԲ գլուխ. երկրաշարժ Գանձակում:

ԽԳ գլուխ. վերստին իշխանական շրջան: Արցախի մնացած իշխանները և նրանց իշխանամիտ վայրերը, Արցախի վանքերն ու նշանավոր հոգևորականները:

ԽԴ գլուխ. Սև հոների արշավանքը. թաթարների ծագումը և աշխարհակալությունը, Չինգիզ խան, Ջալալեդդին, թաթարների բարբարոսությունները:

ԽԵ գլուխ. ավերմունք և փախուստ, ներքին պատերազմ, Բակսու խանը գաղթող և Ամարասի թանկագին հնությունների գրավումը, Ջալալյան, Թոփյան և Ժիրանշահի շրջանի իշխանների գահակալությունը: Սաատիկ կոիվ գահակալության համար խաների միջև:

ԽԶ գլուխ. Լանկ Թամուրի ծագումը, զորամալը, արշավանքները Բաբելոնի, Արարատյան, Մեծ Սյունիքի, Վրաց, Աղվանից, Դամասկոսի, Վանի, Ռուսաստանի նահանգների վրա և նրա մահը:

ԽԷ գլուխ. Լանկ Թամուրի ցեղի ջնջվելը, Սկանդարի արշավանքը, Երևանի պաշարումը, մելիքության և յուզբաշխության ծագումը:

Երկրորդ հատորը տպագրվել է Թիֆլիսում, 1907 թվականին, բաժանված է 35 գլխի և բաղկացած է 176 էջից:

Առաջին մի շարք գլուխներում թվարկում է հայ թագավորների և իշխանների անունները քաղված մատենագիրներից, գերեզմանների արձանագրություններից, որոնք գտնվում են Աղվանքում, Դարբանդում, Խաչ-մասում, այժմվա Լուրսայում և այլն: Այդ փաստերը ավելորդ անգամ վկայում են, որ դրանք բնիկ հայկական վայրեր են եղել, և ժամանակի սոցիալական պայմանները իրենց անբարենպաստ ազդեցությունն են ունեցել տեղական հայ բնակչության վրա, որը հարկադրանքի թելադրությամբ ստիպված է եղել գաղթել իրենց հայրենիքից: Բովանդակությունը հետևյալն է.

Ա գլուխ. Հովհաննես և Գրիգոր Դար-

բանդի-Բալա Ղազար-Հովսեփ Բեկ, Ջավատ Բեկ և Պետրոս Բեկ-Աղվանից տեղ Հովհաննես Է.—Տեր Մատթեոս Դ.—Տ. Արիստակես Ա.—Տ. Ներսես Գ.—Տ. Ծմալոն Ա.—Տ. Թովմա Ա.:

Դարբանդի Փիլիպոս թագավորի ժառանգներն են Հովհաննեսը և Գրիգորը, որոնք թաղված են Խաչ-մասի (այժմ Խաչ-մազ) գերեզմանատանը: Նրանց գերեզմանաքարերի վրա փորագրված է՝ «Յովհաննես Կրեյսոր» (Հավանորեն կայսր): Դրանց հաջորդում է Բալա-Ղազարը, որը քաջությամբ պաշտպանում է տեղական հայերին լեռնականների հարձակումներից և «իբրև Խաչ-մասի տեղ ժառանգում է ոչ միայն Խաչ-մասը, այլև ամբողջ գավառը իբրև պապենական սեփականություն» (էջ 1): Հայրը մեռնելուց առաջ գահաժառանգ է նշանակում իր որդի Ջալալ Բեկին, որը ուներ երեք որդի՝ Բալա Բեկ, Հովսեփ Բեկ և Պետրոս Բեկ:

Բ գլուխ. Ուզուն Հանան—շահ պարսկական: Հայերի գաղթը Վրաստան: Տեր Առաքել... Տեր Հովհաննես Ը. մահ տարածում, սով և գերություն: Տեր Առաքելին հաջորդում է Տեր Արիստակես, որը գահակալում է Գանձասարում:

Գ գլուխ. ազգաբանություն և գործք Գեղարքունյաց և Ծար գավառների իշխողների՝ մելիքների (1155—1804):

Դ գլուխ. ազգաբանություն Ջալալյան տոհմի իշխողների (1515—1805): Մելիք Բեկի որդին եղել է Դանիել Բեկը, իսկ նրա որդին՝ Բաղդասար Մետրապոլիտը: Այստեղ հեղինակը գովում է Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչներին, որոնք հայ ժողովրդին պաշտպանել են պարսկական, արաբական, թաթարների, սելջուկների և տաթիկների արշավանքներից, Խաչենում, Ջրաբերդում, Գյուլստանում, Ռուսական կառուցել են բազմաթիվ բերդեր, ամրոցներ, ինչպես և դպրոցներ, վանքեր, եկեղեցիներ և մատուռներ:

Ե գլուխ. ազգաբանություն Դիզակի իշխանների (մելիքների):

Զ գլուխ. ազգաբանություն Վարանդայի միջին իշխանների (մելիքների):

Է գլուխ. ազգաբանություն Վարանդայի վերջին իշխանների (մելիքների):

Ը գլուխ. ազգաբանություն Արցախի Գարդմանի վերջին իշխողների (մելիքների):

Թ գլուխ. ազգաբանություն Կյուլստանի վերջին իշխողաց (մելիքների):

Ժ գլուխ. ազգաբանություն Ջրաբերդի վերջին իշխողաց (մելիքների):

ԺԱ գլուխ. մի քանի մեզ անձանթ մելիքների մասին:

ԺԲ գլուխ. ...Ծախաբաս Ա և նրա նվաճումները, Աղվանից և Հայոց իշխանները Սպահանում, Ջալալիների ավերմունքները. սով և պատերազմ:

¹ Հեղինակը քրտնաթոր աշխատանք է կատարել մելիքների ազգաբանությունը կատարելու համար:

ԺԳ գլուխ. պարսիկների հզորամալը. գաղթականություն հայոց և աղվանից, հայոց և աղվանից կաթողիկոսների հարաբերության ընդհատում:

ԺԴ գլուխ. Խանձը գլուխի եկեղեցու կառուցումը, միաբանություն երկպառակտյալ մեղիքների: Այս ժամանակներում (1850-ական թվականներին) Էջմիածնի կաթողիկոսները բողոքելով պարսկական շահերին Էջմիածնի թեմ ու վիճակ են դարձնում Գանձակը, Շամախին, Ծարը և Դարբանդը: Պետրոս կաթողիկոսը համոզում է շահին, որ այդ տեղերը եղել են Աղվանից կաթողիկոսների թեմը և վիճակը, և Շահաբաս Բ հրովարտակով հաստատում է և շնորհում Աղվանքի Պետրոս կաթողիկոսին: «Մեք ևս կաթողիկոսություն հայոց Գանձասարու, Դարապաղու, Ծիրվանու և այլոց շնորհեցաք անբակտելի հրովարտական և հաստատեցաք զընդունելի զՊետրոս կաթողիկոսի կաթողիկոսությունը»:

ԺԵ գլուխ. աչտեղ պատմում է հայերի և ռուսների հարաբերության, Անգեղակոթի ժողովի մասին, որտեղ ցատգամավորներ են ընտրվում Իսրայել Օրին և Մինաս Վարդապետը՝ զբաղվելու հայությունը պարսկական և օսմանյան տիրապետությունից ազատագրելու գործով:

ԺԶ գլուխ. Պետրոս Մեծի քաղաքականությունը, հայ մեղիքների խորհրդակցությունը Գանձասարի վանքում Եսայի կաթողիկոսի նախագահությամբ:

ԺԷ գլուխ. պատրաստություն Պետրոս Մեծին ընդունելու: Դարբանդը, Բաքուն և Գիլանն ընկնում են ռուսաց տիրապետության տակ:

ԺԸ գլուխ. օսմանցիների բուռնությունները. Դավիթ Բեգ:

ԺԹ գլուխ. 1724 թ. հունիսի 24-ին համաձայնություն ռուսների և օսմանցիների միջև, որով Դարբանդը, Դուբան, Բաքուն, Ծաքին, Շամախին և Թիֆլիսն անցնում են ռուսներին, իսկ Մուղանը, Արցախը, Գանձակը, Մեծ Սյունիքը, Հին Նախիջևանը, Երևանը մնում են օսմանցիներին, 1728 թվականին վախճանվում է Եսայի կաթողիկոսը:

Ի գլուխ. Նադիր-Դուլի-խանը և հաղթությունները, հաշտություն և Նադիրի թագադրությունը Աբրահամ Կրետացու մասնակցությամբ, Շամախու կործանումը և նորոգումը:

ԻԱ գլուխ. Վարանդայի մեղիքի մահը 1736-ին, նրան հաջորդում է մեղիք Հյուսեինը, Նադիր շահի սպանությունը, Փանահ խանը ձգտում է խանության:

ԻԲ գլուխ. մեղիքները միանում են Հերակլի հետ, Խանաձախ և Պալուջա գյուղերը: 1770 թվականին 120 ընտանիք Զրաբերդից տեղափոխվում են Խաչեն և հիմնում աչտեղ Խանաձախ և Բալլուջա գյուղերը: Այս գյուղերը շինվեցին խիտ ամրասերների մեջ, և շենքերի փայտեղենը կոտորում էին հենց իրենց ամրասերներից:

ԻԳ գլուխ. աչտեղ նկարագրում է աղվանից ինքնակոչ Իսրայել կաթողիկոսի անկարգությունները և նրան կարգալույծ անելը:

ԻԴ գլուխ. Մեղիք Առաքել և մեղիք Հովսեփը Թիֆլիսում, վերջինիս քաջությունը: Եկատերինա Բ կայսրուհի (1762) և Պատյունկին:

ԻԵ գլուխ. մեղիքների խնդրագիրն առ Եկատերինա

ևս կայսրուհին, Հերակլ թագավորի վերաբերմունքը:

ԻԶ գլուխ. Աղա Մամատ շահի արշավանքը, Գանձակի պաշարումը և Թիֆլիսի ավերումը, Սայաթ-Նովայի սպանությունը: Այնուհետև 1797 թվականին պարսկական շահը Մուղանի դաշտով արշավում է Շուշու վրա, այրել տալիս դաշտի հաստնացած արտերը, Աղաձ գյուղը և մահնում Շուշի, կոտորում շատ մահմեդականների ու հայերի, նյութապես մերկացնում մեղիք Զուվշուտին, որի տանը հյուրընկալվել էր շահը, սակայն շահն էլ սպանվում է կաշառված սպասավորների ձեռքով:

Անդադրում պատերազմների հետևանքով «կործանում են Աղվանից երկրի, մանավանդ Արցախի տունը, քանզի առաջացնում են ... խղճալի գաղթականություն կամ տեղափոխություն ի Ռուսաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Տանկաստան և ուրիշ տեղեր»:

Վրաց Գեորգի ԺԲ թագավորը 1802 թվականին կայսեր հրովարտակի հիման վրա մեղիքներին տալիս է հողեր՝ մեղիք-Փրեդրունին տալիս է Ուզունար, մեղիք Աբովին՝ Բոլմիս Հաջի Կալեի (Աղջկա-Ղալա) մոտ բնակած նոր գաղթականները պատկանում էին մեղիք Զուվշուտին և մեղիք Փրեդրունին:

1805 թվի մայիս ամսին ռուսները նվաճում են Շուշու և Ծաքվա խանությունները հարազատ մեղիքների հայ գործի օժանդակությամբ:

ԻԷ գլուխ. հայ և ռուս զորքերի պատերազմը պարսիկների դեմ: Իրանին խանի սպանությունը, մեղիք Աբովի թունավորելը, Մեղիք Աբովի մահակը:

ԻԸ գլուխ. Աբաս Միրզայի և Ծվեցովի պատերազմը, Լանքարանի գրավումը, Գյուլստանի դաշնադրությունը 1813-ին, որով Պարսկաստանը Ռուսաստանի սևիականություն է ճանաչում Թալիշը, Բաքուն, Դուբան, Դարբանդը, Շամախին, Ծաքին, Գանձակը, Մեծ և Փոքր Սյունիքը, Արցախը Ուստի նահանգով միասին, նկարագրում է 1812 թվականին Վրաստանի ապստամբությունը և ձգտումը թյուրքիզու ռուսական լուծը և Վրաստանի հայերի անձնավեր աջակցությունը ռուսական բանակին այդ ապստամբությունը ճնշելու գործում:

Այս գլխում զետեղված է կառավարչապետ Ռոտիշելիի նամակը Ալեքսանդր Ա-ին հայերի մատուցած ծառայության մասին և Ալեքսանդր Ա-ի շնորհակալական հրովարտակը Վրաստանի հայերին 1813 թվականին:

ԻԹ գլուխ. կնյազ Մադաթով, որ ծնվել է Դարաբադում, Վարանդայի շրջանի Ավետարանոց գյուղում, Մադաթովի արշավանքը հայ և ռուս զորքով լեռնաքնակ լեզգիների վրա, գրավում Հյուսիսային Դաղստանը, Բաղդասար մետրոպոլիտը բողոքում է վանքապատկան կալվածները հափշտակելու դեմ և պահանջում է վերադարձնել տերերին, Մադաթովը համոզիչ խոսքերով խաբում է հայերին, որ ինքը որպես դարաբադցի բոլոր հողերը և գյուղերը հաստատելու է վանքերի և մեղիքների վրա:

Լ գլուխ. Հայոց Երիեմ կաթողիկոսը և Ներսես Աշտարակեցին Շուշում, Մեղիքիկովը Պարսկաստանում, մահմեդականների սպստամբությունը, Աբաս Միրզա և Երմուկով: Ներսես Աշտարակեցու շրջաբերականը,

Ծուռու պաշարումը, Ասրի բեկը քաջ սուրհանդակ, որ պաշարյալների մամակը հասցնում է Թիֆլիս (մամակը տրեխի մեջ թաքցնելով), հայերի անձնավեր պաշարը պարսիկների դեմ և պաշտպանությունը Ծուռուն:

18 գլուխ. Ամիրխանն սարդար և Մամաու-Միրզա միացած թուրք խաների հետ հարձակվում են Ծորագյալի և Փամբակի վրա, Գրիգոր արքեպիսկոպոս Մանուչարյանը և նրա քաջագործությունները հօգուտ ռուսների Ղազարի, Ծամշադիի և Սևանի կողմերում, Աբաս Միրզան տիրում է Գանձակին և ավերում գյուղերը:

19 գլուխ. Մադայթովը մշանակվում է գորահրամանատար, որը Մանուչարյանի 500-անոց զորի հետ 1826 թվականին ջարդում է Ամիրխանին և գրավում Գանձակը: Մադայթովին և Մանուչարյանին միանում են իսպանի և Ջրաբերդի հայերը և ջախջախում Աբաս Միրզային, որը դաշտում թողնում է 2000 դիակ: Պասկևիչը հասնում է Գանձակ մույն թվի սեպտեմբերի 10-ին, որպես ընդհանուր հրամանատար: Երմոլովը և Մադայթովը տանում են մի շարք հաղթանակներ, Պասկևիչը որոշում է տապալել Երմոլովին. նեղությունը հաջողվում է հեռացնել նրան պաշտոնից և մշանակվել երկրի կառավարչապետ, մա դավեր է նյութում նաև Մադայթովի դեմ և հեռացնում թե՛ նրան և թե՛ Երմոլովի կողմնակիցներին, իսկ հետագայում նաև՝ Ներսես Աշտարակեցուն:

20 գլուխ. աղվանից կաթողիկոսների մահատակությունը: Աղվանից կաթողիկոսությունն ունեցավ 1500 տարվա գոյություն և վերացավ Ներսես Աշտարակեցու կարգադրությամբ: Նա վերածվեց երկու թեմի առաջնորդության: Առաջինը հանդիսացավ Արցախի թեմը, որի մեջ մտնում էր Բերդանդը, Դիզակը, Վարանդան, իսպանը, Ջրաբերդը, Գյուլեստանը, Լանջարանը, Ծաքի քաղաքը, Կապադակ, Հողի, Թեմի, Կապիման և Արաշ գավառները, իսկ երկրորդը՝ Ծամակսիի թեմը, որի կազմի մեջ էր Դարբանդը, Ղուբան, Բաբուն, Սալյանը իրենց գյուղերով:

21 գլուխ. հայ կամավորները ռուսաց զորքի մեջ Ներսես Աշտարակեցու ղեկավարությամբ: 1827-ի զարմանը ռուսական բանակը Ներսես Աշտարակեցու և հեկեմեթբեկի ղեկավարությամբ գրավում են Էջմիածինը և Սարդարապատը, իսկ Պասկևիչի ղեկավարությամբ՝ Հին Նախիջևանը և Աբասարադը, ապա ռուսները գրավում են Մարանդը, Թալիզը, Ուրմին, Արդաբիլը և կնքում Թուրքմենչայի դաշնադրությունը 1828 թվականի փետրվարի 10-ին, որի համաձայն Պարսկաստանից Ռուսաստանին է անցնում Երասխա և Կուր գետերի միջև եղած Հայաստանը, և արգելք չդնել Պարսկաստանից Ռուսաստան գաղթողներին: Հստ այս պայմանագրի Պարսկաստանից Ռուսաստան է գաղթում 40.000 հայ, Լազարյան Ղազար գեղապետի հորդորով: Այդ հայությունը բնակվում է Արարատյան մահաճում և Աղվանից երկրում՝ Ծաքիի, Ոսի-Առանձնակ և իսպան գավառներում:

22 գլուխ. Վերջաբանություն. վերջին գլուխը երկու հատորի ամփոփումն է, որ ավարտում է ընդգե-

ծելով ցարական կառավարության երախտամոռությունը հայ ժողովրդի ցուցաբերած անձնվիրության նկատմամբ:

«Այս իսկ և մի մեծ զարմանք—ինչպես Ռուսաց տերության դեմ անհավատարմություն գործող, նորա թշնամու կողմն անցնող և պարսկական բանակը ռուսների դեմ առաջնորդող ճշմարտում ու ճշմարտությունում դարձյալ ընդունվեցան Անդրկովկասում և դարձյալ մույն կեղծ թողերով տեր դարձան վանական, մեղիքական և ժողովրդական արդար սեփականությանց, իսկ ռուսաց տերության ամենահավատարիմ հպատակ և անձնավեր հայերն զրկվեցան յուրյանց դարավոր պապեմական արդար իրավունքներից»:

Հեղինակը սույն երկու աշխատությունը գրելու համար օգտագործել է հայ և օտար պատմիչների երկերը՝ Մովսես, Ստրաբոն, Հովսեփոս և այլն, ինչպես և բազմաթիվ արձանագրություններ եկեղեցիների, վանքերի, գերեզմանաքարերի վրա փորագրված պատմական իրադրությունները բնում է ազգային պահպանողական դիրքերից և պաշտպանում է ռուսական օրինումացիան:

Մ. եպս. Բարխուդարյանի մյուս շատ արժեքավոր գործը «Արցախ» վերնագիրը կրող աշխատությունն է: Մակար եպս. Բարխուդարյանի «Պատմություն Աղվանից» և «Արցախ» աշխատությունները արժանացել են **Իզմիրյան մրցանակի**: «Արցախ»-ը տպագրվել է հաջորդաբար, 1895 թվականին: Գիրքը բաղկացած է 437 էջից: Ունի առաջաբան (յառաջաբանություն) բաղկացած 9 (թ) էջից, որի մեջ հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է գրքի բովանդակությունը և շարադրման ծրագիրը: Հեղինակը, որպես բարձրաստիճան հոգևորական, շրջել է և անձամբ նկարագրել Արցախի բոլոր գյուղերն ու քաղաքները և, ինչպես գրում է առաջաբանում, գրքում տեղ է գտել ողջ Արցախը՝ Հայաստանի մեծ մահաճներից մեկը՝ «Նախկին և փոփոխյալ սահմանագլուխները և սոցա մեջ գտնված լեռները և լեռնակները, դաշտերը և դաշտակները, գետերը և գետակները, մեծ աղբյուրները և լճակները, մավթահանքը և հանքային ջրերը, ոսկու և արծաթի, պղնձի և շիպի, երկաթի և պողպատի, երկնաքարի և շինությանց քարերի հանքերը, քարայրները և վիմափորները, անտառները և մացառները, պտղատու և անպտուղ ծառերի և թփերի տեսակների անունները... ինքնաբույս և ցանված ծառեր բանջարեղենաց և կանաչեղենաց, ծաղիկների և խոտերի, ընտանի անասնոց և գրաստուց, սուրբ և անսուրբ կենդանյաց և գազանաց, բնիկ և երթևեկ հավքերի, սողունների և զեռունների, օձերի և միջատների, մանձների և մեղուկների և միանգամայն տեղական բերքերի տեսակների անունները (տեղ-տեղ տեղական բարբառով):

Բացի առաջաբանում այս նշվածներից, գրքում տեղ են գտել Արցախի լեռների կամ բլուրների վրա կանգնեցրած կոթողները, խաչերը, արձանագրությունները, ինչպես քաղաքներում և գյուղերում գտնված ուսումնարանները, աշակերտ-աշակերտուհիները, նրանց թիվը, վանքերը, անգամ հիվանդությունները և բժշկությունը:

Հայկական այս նահանգը կրել է զանազան անուններ՝ Գարգար (Խորեն), Արցախ (Ասողիկ), Փոքր Սյունիք (Խորենացի, Կաղանկատվացի, Ասողիկ, Սամվել Անեցի), Սյավ Այգի (Սամվել Անեցի), պարսիկները և տաճիկներն անվանել են Ղարաբաղ: Արցախն այժմ կոչվում է Ղարաբաղ:

«Արցախ» հեղինակը ներկայացրել է Հայաստանի այդ մեծ նահանգի աշխարհագրական բաժանումները, գավառները՝ թե՛ պատմական և թե՛ ներկա անուններով: Այդ անունները նա հանել է հայ մատենագիրներից (Խորենացի, Բուզանդ, Մովսես Կաղանկատվացի, Վարդան Բարձրաբերդցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Սեբեոս, Հովհաննես կաթողիկոս, Ստեփաննոս Օրբելյան, Նսայի կաթողիկոս և այլն): Տքնաչան աշխատանք կատարելով նա ուսումնասիրել է ոչ միայն հայ պատմիչներին, այլև բազմաթիվ արձանագրություններ, համեմատել, ճշտել անունները և արձանագրել գիտնականին հատուկ օբյեկտիվությամբ ու բարեխղճությամբ:

Ըստ այդ ուսումնասիրության պատմական Արցախը, Հայաստանի այդ մեծ նահանգը, աշխարհագրական դիրքին նայելով բաժանել է երեք մասի՝ դաշտային, լեռնային և հարավային, կամ՝ ստորին, միջին և վերին:

Դաշտային կամ ստորին Արցախի գավառներն են՝ Պիանք (այժմ Զաքրայել կամ Զիքրայել), Մուխանք կամ Մուղան, Արանդուտ, Տոհ, Ռոցպատյան և Աղուե² (առաջին երկուսն այժմ կոչվում են Բյաքիրլու, իսկ վերջին երկուսը՝ Զավանջիր), Տուչկատակ, Տիգրանակերտ³, Թառնագյուտ (այժմ կոչվում է Ծահբուլաղ, ժողովուրդը գործածում է նաև Թառնագյուտ անունը), Ուտի առանձնակ, Ուտի գավառ (այդ երկուսն այժմ կոչվում են Զուանջիր, որ համապատասխանում է Նուխու անվանը), Ելիգավետպոլի կամ Գանձակի գավառ (որ կոչվել է նաև Ծակաշեն, Ծիկաշեն, Արշանաշեն),

Կողթ, Ծամբոր և Զաջում⁵ (այժմ կոչվում են Ծամշադին և Ղազախ):

Լեռնային կամ միջին Արցախի գավառները 9 են: Դրանք են՝ Դիզակ կամ Զարբայել (նախկին Պաղկանք, Պանձկանք), Վարանդա (նախկին Հաբանդ կամ Հաբանդ-Ամաբաս), Խաչեն (նախկին Մեծիշանք, Մեծարանք, Ներքին Խաչեն), Հաթերք (Ըստիսական, Ըստակ)⁶, Թալիշ կամ Գյուլստան կամ Զրաբերդ (Մեծ կողմանք, Մեծկուանք, Զարաբերդ)⁷, Գանձակի գավառ (Գարդման, Գարդմանա ձոր, Գարթմանիկ)⁸, Ծամշադին (Փառնես, Փառիս, Փառիսոս), Ղազախ-Մեծ մասը Ծամշադին (Քուստի, Քալո), (Կայենի երկիր, Զավե, Զորագետ, Սևորդյաց երկիր (Ղազախի գավառ):

Հարավային կամ վերին գավառները 4 են. Ղարաղլաղ կամ Ղալա-Դարասի (Բերդաձոր, Բելուկան, Ղարաղլաղի ձոր), Հաճիշար կամ Հաճի Սամյու (Հարճլանք, Զառիսոս), Վակունիք կամ Վերին Վակունիք Զար (Սիսական-Ուստան, Ծար, Զար):

Արցախի բոլոր գավառները թվարկելուց և նրանց սահմանները գծելուց հետո հեղինակը կանգ է առնում յուրաքանչյուր գավառի վրա և հանգամանորեն նկարագրում տվյալ գավառի գյուղերը, բնակչությունը, նրանց ընդհանուր թիվը, զբաղմունքը, կոթողները, սրբավայրերը, հուշարձաններն ու տեսարժան վայրերը և այլն:

Գրքին կցված են ընդարձակ ծանոթագրություններ, որոնք լուսաբանում են բնագրի շատ էլ մույթ կետեր:

Ծարադրման լեզուն գրաբարախառն աշխարհաբարն է, ոճը՝ հին:

Սակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի այս գործը շահեկան մի արժեքավոր աշխատություն է, որ բովանդակում է Արցախն իր ողջ նյութական և հոգևոր կյանքով: Հայաստանի այդ մեծ նահանգի համար գիրքը կենդանի մի հուշարձան է և վստահելի աղբյուր Արցախի պատմության համար⁹:

«Պըլը-Պուղի» — Տպվել է 1883 թվականին, Թիֆլիսում, փոքր դիրքով գրքույկ է՝ բաղկացած 109 էջից: Գրքի սկզբում կա առաջաբան (24 էջից բաղկացած), Ղարաբաղի բարբառի քերականությունը, ապա

⁵ Առաքել Դավրիժեցին:

⁶ Մովսես Կաղանկատվացի:

⁷ Մովս. Կաղանկատվացի, Կիր. Գանձակեցի:

⁸ Վարդ. Բարձրաբերդցի:

⁹ Արքեպիսկոպոս Եղիսիմի Շուշիցի և Շուշու «պատմությունը» և շինծու ու ստաճող տեղեկություններ լցրել իր գրքի մեջ: «Արցախը» մի սպասակ է Շուշիցու և նրա նման գրաբարախառն ու Ղարաբաղի պատմությունը անհոգի աղավաղողներին:

¹ Մուխանք հիշում է Խորենացին, իսկ Մուղուն՝ Կիր. Գանձակեցին, Վարդան Բարձրաբերդցին և Եսայի կաթողիկոսը:

² Ընդգծված չորս անունը հիշում է Մովս Կաղանկատվացին (այժմ կոչվում են Աղուանդ):

³ Հիշում է Սեբեոսը:

⁴ Հիշում է Մովս. Կաղանկատվացին:

բարբառի բառարան՝ բաղկացած 9 թերթից:

Պըլը-Պողի նշանակում է խենթ Պողոս: Այդպես անվանել է Վարանդայի մեյիք Շահնազարը իր գվարձախոս Պողոսին: Պողոսը, ինչպես գրում է Մակար վարդապետ Բարխուդարյանը, ծնվել է մոտավորապես 1731 թվականին Արցախի Ավետարանոց գյուղում, մեռել է 1810 թվականին և թաղվել Շոշու և Արկաթալա գյուղերի մեջտեղում գտնված քարայրում:

Գիրքը գրված է Ղարաբաղի բարբառով, սակայն հեղինակը չի կարողացել լիովին ճիշտ գրել բառերը: Օրինակ, այդ բարբառով «քլնացալ» բառը հեղինակը արտահայտել է «գինացել» ձևով, կամ նույն բայի հրամայականը գրել է «գինի» փոխանակ «քլնի», «լըրա» բառը դարձրել է «եըրա», «վըններին» բառը՝ «ոններին» (ոտներին), և այլն: Ծառ են այսպիսի արտահայտչա-

կան սխալները, որոնք ճշտորեն չեն արտահայտում Ղարաբաղի բարբառը:

Գաղտնիկ Ղարաբաղի: Մակար վարդապետ Բարխուդարյանը այս գիրքը հրատարակել է որպես Ասյրես Բեկնազարյանի հեղինակած գործ, սակայն փաստորեն դա պատկանում է Բարխուդարյանի գրչին: Այդ «կեղծիքը» նկատել է Րաֆֆին և իր ժամանակին քննադատական մի հոդվածով հանդես եկել մամուլի մեջ: Րաֆֆուն պատասխանում է Մակար Բարխուդարյանը «Զըննադատություն քննադատությանց» վերնագիրը կրող մի քրոշյուրով:

«Միրզա և Աննա» և «2ոբանն ու նշանածը» սիրային թեմայով շարադրված գործեր են: Իբրև գեղարվեստական երկ չի կարող համարվել հաջող, բայց ընդարձակ նյութ է պարունակում Ղարաբաղի հայ ժողովրդի վաչկատուն կյանքի մասին: Ծարադրման լեզուն Ղարաբաղի բարբառն է:

